

Η ΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΔΥΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ*

Στήν παροῦσα ἀνατύπωση παρέλειψα τίς τρεῖς πρῶτες σελίδες τοῦ κειμένου τοῦ 1982, πού ἀφοροῦσαν τή σύγκριση τῆς κατάστασης τῆς Ρωσίας καί τῆς Δύσης στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1980. Σήμερα θά εἶχαν μοναχά ἱστορικό ἐνδιαφέρον, ἄν καί κατὰ τή γνώμη μου στήν οὐσία διατηροῦν τήν ἰσχύ τους. Ἐπί σαράντα χρόνια ὁ συνασπισμός τῶν πλουσιότερων χωρῶν τῆς Γῆς ἔτρεμε μπροστά στή δύναμη τῆς Ρωσίας, ἡ ὁποία εἶχε τόν μισό πληθυσμό, παραγωγικούς πόρους ἀστείους μπροστά στούς δικούς τους καί τελμάτωνε μέσα σέ μιᾶ συνεχή καί βαθιά ἐσωτερική κρίση. Ἀντίθετα ἀπό τά ὅσα λέγονται, ἡ ὑπόθεση δέν ἔκλεισε μέ τή «νίκη τῆς Δύσης» ἀλλά μέ τόν μαρασμό τοῦ γραφειοκρατικοῦ καθεστώτος, πού λύγισε πρῶτο σ' αὐτό πού εἶχε ὀνομαστεῖ «διαδικασία ἀνταγωνιστικῆς παρακμῆς» μεταξύ Δύσης καί Ρωσίας. Οἱ σελίδες πού ἀκολουθοῦν ἀφοροῦν τή δυτική εκδοχή τῆς παρακμῆς.

Γιά νά ἐξηγήσουμε τόσο τή σχετική ἀδυναμία τῶν δυτικῶν καθεστώτων ὅσο καί τή σχετική δύναμη τῆς Ρωσίας, πρέπει νά ἀναχθοῦμε σέ κοινωνικά καί ἱστορικά αἷτια. Πίσω ἀπό τήν περιγραφή τῶν γεγονότων βρίσκονται παράγοντες πού ὁ καθένας μπορεῖ νά διαπιστώσει: ἀσυναρτησία, τύφλωση, ἀνικανότητα τῶν κυρίαρχων στρωμάτων τῆς Δύσης καί τοῦ πολιτικοῦ τους προσωπικοῦ. Οἱ παράγοντες ὅμως αὐτοί δέν εἶναι ἔσχατοι· χρειάζονται ἀνάλυση. Πῶς καί γιατί τά διευθυντικά στρώματα χωρῶν πού κυριάρχησαν στόν πλανήτη γιά πέντε αἰῶνες ἀποκαλύπτουν ξαφνικά μιᾶ κατάρπωση πού τά τοποθετεῖ σέ θέση κατωτερότητας ἀπέναντι στή ρωσική στρατοκρατία; Πῶς καί γιατί οἱ πιά πλούσιες, οἱ πιά παραγωγικές κοινωνίες πού γέννησε ποτέ ἡ Γῆ ἀπειλοῦνται τώρα θανάσιμα ἀπό ἕνα καθεστῶς πού δέν καταφέρει νά θρέψει καί νά στεγάσει ἀξιοπρεπῶς τόν πληθυσμό του; Πῶς καί γιατί δημιουργεῖται καί διατηρεῖται αὐτή ἡ ἀπίστευτη ἐκούσια τύφλωση τῶν πληθυσμῶν τῆς Δύσης μπροστά στά τερα-

* Δημοσιεύτηκε στό *Politique internationale*, τεύχ. 15, ἄνοιξη 1982, σσ. 131-147.

τώδη ένδεχόμενα πού ή κατάσταση αυτή προφανώς έγκυμονεί;

Πίσω άπ' αυτά τά φαινόμενα κρύβεται μιά διαδικασία άποσύνθεσης τών δυτικών κοινωνιών, και μάλιστα όλων τους τών τάξεων. Παρά τά όσα λέγονται έδω και τρία τέταρτα του αιώνα —παρακμή τής Δύσης, πολιτισμική κρίση, κοινωνική κρίση—, ή άποσύνθεση αυτή δέν έχει ακόμα κατανοηθεί ούτε αναλυθεί. Οί σελίδες πού άκολουθοούν φιλοδοξούν νά προσφέρουν κάποια —άποσπασματικά— στοιχεία σ' αυτή τήν άνάλυση.

Ή άποσύνθεση τών διευθυντικών μηχανισμών

Ή άπογραφή τών έκδηλώσεων τής άποσύνθεσης μπορεί νά γίνει εύκολα παρακολουθώντας τή διαρκή άποτυχία τής άκολουθούμενης πολιτικής (ή, ακόμα χειρότερα, τήν άπουσία όποιασδήποτε πολιτικής) σέ όλους τούς σημαντικούς τομείς. "Αν οί δυτικές κοινωνίες συνεχίζουν νά λειτουργούν, αυτό σίγουρα δέν όφείλεται στους ήγέτες τους αλλά στήν έξαιρετική εύκαμψία και προσαρμοστικότητα (έλαστικότητα) τών καπιταλιστικών και φιλελεύθερων θεσμών (χαρακτηριστικά πού τά παραγνωρίζουν τελείως οί έπικριτές και οί αντίπαλοι του καθεστώτος) και στά τεράστια άποθέματα κάθε είδους (όχι μόνο οικονομικά) πού έχουν ήδη συσσωρεύσει.

Εύκολα διαπιστώνει κανείς τήν άπουσία (και/ή τή ριζική άστοχία) τής πολιτικής τής Δύσης για τόν Τρίτο κόσμο και για τούς έξοπλισμούς. Θ' αναφερθώ μέ συντομία σέ δύο άλλους άποφασιστικούς τομείς όπου έκδηλώνεται ή ίδια κατάσταση.

Ή πρώτη είναι ή τομέας τής οικονομίας. Ή καπιταλισμός μπόρεσε νά διατηρηθεί ως κοινωνικό σύστημα κυρίως χάρη στήν «οικονομική» του επιτυχία: σχεδόν πλήρης άπασχόληση, αύξηση τής παραγωγής και τής κατανάλωσης. Δέν ύπήρχε τίποτα τό «μοιραίο» στήν εξέλιξη αυτή (άλλά ούτε και στό αντίθετό της, μιά ένδεχόμενη «κατάρρευση»). Ή διεύρυνση τών έσωτερικών άγορών —άπαραίτητη σέ σφαιρική κλίμακα, για τό σύστημα στό σύνολό του— χάρη στήν επί μία έκατονταετία αύξηση τών πραγ-

ματικών άμοιβών του έπιβλήθηκε από τούς άγώνες τών εργαζομένων. Χρειάστηκε έναμιας αιώνας ώσπου τό καθεστώς νά «καταλάβει» ότι μιά από τίς συνθήκες τής δυναμικής του ισοροπίας ήταν ή σχετική ισότητα τών ρυθμών αύξησης τής κατανάλωσης και τής παραγωγικότητας και νά ένσωματώσει αυτή τήν ιδέα στή λειτουργία του. Ή συνθήκη όμως αυτή δέν άρκει από μόνη της, λόγω τών σχεδόν άναπόφευκτων προκαλούμενων διακυμάνσεων τής επένδυσης και τών κύκλων μεγέθυνσης/συρρίκνωσης. Τέλος, μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οί κυβερνήσεις άναγκάστηκαν νά αναλάβουν τή διαχείριση τής συνολικής ζήτησης ώστε νά διατηρήσουν μιά σχετικά πλήρη άπασχόληση. Έτσι μπόρεσε και αναπτύχθηκε τό μακροχρόνιο κύμα μεγέθυνσης του 1945-1974, στή διάρκεια του όποιου ή καπιταλιστική οικονομία γνώρισε έλάσσονες μόνο διακυμάνσεις.

Δέν χρειαζόταν νά ναι κανείς μάντης για νά προβλέψει πώς μιά φάση συνεχούς πλήρους άπασχόλησης θά δημιουργούσε άλλα προβλήματα στήν καπιταλιστική οικονομία.¹ Έκδηλες (και έπιβαρυμένες από άλλους παράγοντες) στή Μεγάλη Βρετανία από τή δεκαετία κιόλας του 1950, οί δυσκολίες αυτές γενικεύτηκαν σέ όλες τίς βιομηχανικές χώρες στό δεύτερο μισό τής δεκαετίας του 1960, οδηγώντας σέ μιά συνεχή επιτάχυνση τής άνόδου τών τιμών. Διαδοχικά «συμβεβηκότα» όπως ή πόλεμος του Βιετνάμ και ή τρόπος (μη-) χρηματοδότησης του από τίς Ήνωμένες Πολιτείες, ή διεθνής νομισματική κρίση του 1970, και τέλος ή πόλεμος του Γιόμ Κιπούρ και τό έμπάργκο του πετρελαίου τίς έκαναν νά έκραγούν.

Πάνε δέκα χρόνια τώρα [1982] πού οί δυτικές κυβερνήσεις

1. Ή Μ. Καλέτσι τό είχε προβλέψει σ' ένα περίφημο άρθρο πού δημοσιεύτηκε τό 1943. "Όσο για μένα, είχα αναλύσει τό πρόβλημα παίρνοντας ως παράδειγμα τή Μεγάλη Βρετανία στό «Τό επαναστατικό κίνημα στό σύγχρονο καπιταλισμό», *Socialisme ou barbarie*, τεύχ. 33, Δεκέμβρης 1961, τώρα στό *Σύγχρονος καπιταλισμός και επανάσταση*, έκδ. "Ύφιλον" για τό πρόβλημα αυτό γενικά, και για τόν πληθωρισμό τής δεκαετίας 1960-1970, βλ. τήν «Εισαγωγή στήν άγγλική έκδοση του 1974», αὐτ. σ. 307-334.

ἀποδεικνύουν περίτρανα τήν ἀδυναμία τους μπροστά σ' αὐτή τήν κατάσταση. Τό μόνο σφαιρικό ἀποτέλεσμα πού εἶχαν οἱ πολιτικές πού ἐφαρμόστηκαν ἦταν νά σταματήσουν τήν οἰκονομική μεγέθυνση καί νά προκαλέσουν μιᾶ σοβαρή καί συνεχή ἄνοδο τῆς ἀνεργίας, χωρίς ὥστόσο νά μειώσουν αἰσθητά τήν ἄνοδο τῶν τιμῶν. Ὁ αὐτοτροφοδοτούμενος πληθωρισμός καί ἡ αὐτοτροφοδοτούμενη στασιμότητα πού προστέθηκε ἀλληλοενισχύονταν. Ἡ ἀπόλυτη διανοητική ἐξαθλίωση τῶν ἡγετικῶν κύκλων ἐκφράζεται στίς διακηρύξεις γιά τή χρεωκοπία τοῦ κεῖνσιανισμού (σάν νά λέμε ὅτι ἡ ἀποτυχία μας ὡς πρὸς τόν καρκίνο ἀποδεικνύει τή χρεωκοπία τοῦ Παστέρ), ἐκφράζεται στή μόδα τοῦ μονεταρισμοῦ (ἀναμάσημα τῆς παλιάς ποσοτικῆς θεωρίας τοῦ χρήματος, ταυτολογίας πού ἡ μετατροπή της σέ «ἐρμηνευτική» θεωρία εἶναι ἐδῶ καί χρόνια γνωστό ὅτι ἀποτελεῖ φενάκη), ἐκφράζεται ἐπίσης στίς νέες δαιμονολογικές ἐπινοήσεις, ὅπως τὰ *supply side economics*.

Πόσον καιρό θά μπορέσει τό σύστημα ν' ἀντέξει τή συνεχή αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνέργων καί τή στασιμότητα τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου τῶν ἐργαζομένων; Οἱ θύλακες φτώχειας καί σχετικῆς (κάποτε μάλιστα ἀπόλυτης) ἐξαθλίωσης στίς βιομηχανικές χῶρες, πού τό βάρος τους μετριαζόταν ὡς τώρα ἀπό τή γενική μεγέθυνση καί τίς συνακόλουθες προσδοκίες (τό «στερημένο ἕνα τρίτο» τοῦ Ροῦσβελτ εἶχε στή συνέχεια μετατραπεί σέ «ἕνα τέταρτο» καί μετά, σέ «ἕνα πέμπτο»), γίνονται μόνιμοι καί διογκώνονται, γεμάτοι ἄπορους καί ἀπελπισμένους ἀνθρώπους. Τά στοιχεῖα πού, μέσα στήν ἐξάρθρωση τῶν ἀξιῶν καί τῶν κινήτρων, κατάφεραν νά κρατοῦν ἐνωμένον, ὅπως ὅπως, τόν κοινωνικό ἴστό (οἱ προσδοκίες ὅτι τό βιοτικό ἐπίπεδο θά ἀνέβαινε καί οἱ ἐλάχιστες πιθανότητες «προαγωγῆς»/ἀνόδου στήν κλίμακα τῶν εἰδικεύσεων καί τῶν ἀμοιβῶν) ἔχουν ἀρχίσει νά ἐκλείπουν. Τέλος, στίς χωρίς μεγέθυνση καπιταλιστικές οἰκονομίες ἡ ἀνεργία μοιραία θά συνεχίσει νά αὐξάνεται κατά μερικές ποσοστιαίες μονάδες τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ κάθε χρόνο (μονάδες που ἀντιστοιχοῦν στή φυσική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, καί στά ἀποτελέσματα τῶν ἐπενδύσεων ἐξοικονόμησης ἐργασίας).

Ὁ δεύτερος τομέας –πού ἐδῶ ἀπλῶς θά τόν μνημονεύσω– εἶναι ὁ τομέας τοῦ συνόλου προβλημάτων πού περιγράφονται μέ τούς ὅρους «ἐνέργεια», «οἰκολογία». Πρὸς τό παρόν ἐπισιχίζονται ἐν μέρει ἀπό τήν οἰκονομική στασιμότητα, ἀλλά ἐπιδεινώνονται μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου. Καί ἐδῶ πάλι ἡ πολιτική εἶναι ἀνύπαρκτη ἢ χωρίς ἄλλα στοιχεῖα ὡς πρὸς τή σοβαρότητα πού μποροῦν νά προσλάβουν αὐτά τά ζητήματα.

Ἐπιφανειακότητα, ἀνακολουθία, ἀπουσία ἰδεῶν καί ἀστάθεια ἀποτελοῦν λοιπόν ὀλοφάνερα τά διακριτικά γνωρίσματα τῶν πολιτικῶν ἡγεσιῶν τῆς Δύσης. Πῶς ὁμως ἐξηγεῖται ἡ γενίκευση καί ἡ ἀνοχή τους μέσα στόν χρόνο;

Ἄναμφίβολα, σημαντικό ρόλο παίζουν οἱ μηχανισμοί στρατολόγησης καί ἐπιλογῆς τοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ. Ἡ διάζευξη ἀνάμεσα στίς δυνατότητες ἀνόδου καί στήν ἱκανότητα ἀπόδοσης ἀποτελεσματικοῦ ἔργου φτάνει σέ ὀριακά ἐπίπεδα στά πολιτικά κόμματα, περισσότερο ἀκόμη καί ἀπ' ὅ,τι στούς γραφειοκρατικούς μηχανισμούς πού κυριαρχοῦν στίς ἄλλες κοινωνικές δραστηριότητες. Ἡ «πολιτική», μέ τήν τρέχουσα ἔννοια τοῦ ὄρου, ἦταν ἀνέκαθεν περίεργο ἐπάγγελμα. Ἀπαιτοῦσε πάντοτε τόν συνδυασμό τῶν ἐνδεδειγμένων, ἀνάλογα μέ τό εἶδος τοῦ καθεστῶτος, ἱκανοτήτων καί προσόντων ὥστε νά ἐπιτευχθεῖ «ἡ ἀναρρίχηση στήν ἐξουσία», ἀπό τή μιᾶ, καί ἀπό τήν ἄλλη τῶν ἱκανοτήτων καί τῶν προσόντων πού ἐνδείκνυνται γιά τή σωστή χρήση τῆς ἐξουσίας. Ἡ ρητορική δεινότητα, ἡ ἀπομνημόνευση τῶν φυσιογνωμιῶν, ἡ ἱκανότητα δημιουργίας φίλων καί ὀπαδῶν, διαίρεσης καί ἀποδυνάμωσης τῶν ἀντιπάλων δέν ἔχουν τίποτα νά κάνουν καθαυτές μέ τό νομοθετικό δαιμόνιο, τό διοικητικό ταλέντο, τή διεύθυνση τοῦ πολέμου ἢ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ὅπως ἀκριβῶς σ' ἕνα ἀπολυταρχικό πολίτευμα ἡ τέχνη κολακείας τοῦ μονάρχη δέν ἔχει σχέση μέ τήν τέχνη τοῦ κυβερνᾶν.

Εἶναι παρ' ὅλα αὐτά σαφές ὅτι κανένα καθεστῶς δέν μπορεῖ νά ἐπιζήσει ἂν οἱ μηχανισμοί καί τά ἐργαλεῖα ἐπιλογῆς τοῦ πολιτικοῦ του προσωπικοῦ δέν καταφέρνουν, μέ τόν ἄλφα ἢ τόν βῆτα

τρόπο, νά συνδυάσουν αυτά τὰ δύο απαιτούμενα. Δέν θά ἐξετάσουμε ἐδῶ μέ ποιόν τρόπο τὰ κοινοβουλευτικά καθεστῶτα τῆς Δύσης ἔλυσαν ἄλλοτε τό πρόβλημα. Γεγονός εἶναι ὅτι ἐπί ἑκατό ἢ ἑκατόν πενήντα χρόνια «ἱκανοί» καί «ἀνίκανοι» ἡγέτες ἐναλλάσσονταν στήν ἐξουσία, καί ὅτι σέ σπάνιες μόνο περιπτώσεις ἡ κυβερνητική ἀνικανότητα ἀποτέλεσε ἀποφασιστικό παράγοντα στίς ἐξελίξεις.

Τό ἀντίθετο ἰσχύει τή σημερινή ἐποχή. Μπορεῖ κανείς ν' ἀποδώσει τό φαινόμενο αὐτό σέ γενικῆς φύσεως κοινωνιολογικά αἷτια: εὐρεία διαδικασία ἀποπολιτικοποίησης καί ἰδιωτικοποίησης, ἀποδιάρθρωση τῶν συστημάτων ἐλέγχου καί διορθωτικοῦ μηχανισμοῦ, πού ἔπαιζαν ρόλο στά κλασικά κοινοβουλευτικά καθεστῶτα, κατακερματισμός τῆς ἐξουσίας ἀνάμεσα σέ κάθε εἶδους ὀμάδες πίεσης (λόμπι). Θά ἐπανέλθω πιά κάτω. Πρέπει ὅμως νά ὑπογραμμιστοῦν ἰδιαίτερα δύο παράγοντες πού ἀποτελοῦν ἴδιον τῆς μοντέρνας «πολιτικῆς» ὀργάνωσης.

Ὁ πρῶτος σχετίζεται μέ τή γραφειοκρατικοποίηση τῶν πολιτικῶν Μηχανισμῶν (κομμάτων). Γιά ὅλα τὰ κόμματα ἰσχύει λίγο πολύ ὁ ἀπόλυτος κανόνας τοῦ σύγχρονου γραφειοκρατικοῦ κόμματος: ἡ ἱκανότητα ἀναρρίχησης μέσα στόν Μηχανισμό δέν ἔχει κατ' ἀρχήν καμία σχέση μέ τήν ἱκανότητα διεύθυνσης τῶν ὑποθέσεων μέ τίς ὁποῖες ὁ μηχανισμός εἶναι ἐπιφορτισμένος.² Ἡ ἐπιλογή τῶν καταλληλοτέρων εἶναι ἡ ἐπιλογή τῶν καταλληλοτέρων πρὸς ἐπιλογήν.

Ὁ δεύτερος προσιδιάζει στίς φιλελεύθερες χῶρες. Ἡ ἐπιλογή τῶν κύριων ἡγετῶν ἰσοδυναμεῖ, ὡς γνωστόν, μέ τήν ἀνάδειξη τῶν προσώπων πού «πουλᾶνε» περισσότερο.³ Στόν σημερινό ὀλοκληρωτικό γραφειοκρατικό Μηχανισμό ὁ τύπος ἀρχηγίας δέν εἶναι, γιά νά χρησιμοποισῶ τίς διακρίσεις τοῦ Μάξ Βέμπερ, οὔτε ὀρθολογικός οὔτε παραδοσιακός οὔτε χαρισματικός. Δύσκολα, γιά παράδειγμα, διακρίνει κανείς τίς χαρισματικές ἰδιό-

2. Μπροστά στόν πόλεμο, ἐκδ. Ὑψιλον, καί τὰ κείμενα πού παραθέτονται, αὐτ.

3. «Τό ἐπαναστατικό κίνημα στόν σύγχρονο καπιταλισμό», ὁ.π.

τητες τοῦ κ. Μπρέζνιεφ. Ἔχουμε ἕναν καινούργιο τύπο ἀρχηγίας: πρέπει νά τοῦ βροῦμε ἕνα ὄνομα, ἄς τόν ὀνομάσουμε λοιπόν ἀρχηγία ἀδρανείας. Στούς φιλελεύθερους (ἢ μαλακούς) γραφειοκρατικούς Μηχανισμούς, ὅπως εἶναι τὰ δυτικά πολιτικά κόμματα, παρακολουθοῦμε τήν ἐπιστροφή ἑνός τύπου «χαρισματικῆς» ἀρχηγίας: τό χάρισμα εἶναι ἐδῶ ἀπλῶς τό ἰδιαίτερο ταλέντο ἑνός εἶδους ἠθοποιοῦ πού παίζει τόν ρόλο τοῦ «ἀρχηγοῦ» ἢ τοῦ «πολιτικοῦ ἡγέτη». (Αὐτό εἶχε γίνει προφανές πολύ πρὶν ἀπό τήν ἐκλογή τοῦ κ. Ρήγκαν, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀπλῶς, ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, ἕνα σύμβολο διογκωμένο μέχρις ἀηθίας). Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἐξέλιξη αὐτή προῆλθε ἀπό τήν ἀπίθανη ἐξάπλωση τῶν μέσων ἐνημέρωσης καί τῆς δουλείας πού ἐπιβάλλουν. Ὅσο γιά τό ποιά συνέχεια θά ἔχει ἡ ὑπόθεση, ὁ Κάφκα τήν ἔχει ἤδη περιγράψει ἔξοχα στήν «Τραγουδίστρια Ζοζεφίνα». Ἀπό τή στιγμή πού ἡ φυλή δέχτηκε δημόσια πῶς ὁ κ. Χ εἶναι «μεγάλος ἀρχηγός», νιώθει μυστηριωδῶς δεσμευμένη νά παίξει ὡς τό τέλος τόν ρόλο τῆς: νά χειροκροτεῖ.

Αὐτοί οἱ τυχαῖοι καί ἀναπόφευκτοι ἡγέτες τοποθετοῦνται ἐπικεφαλῆς τοῦ τεράστιου γραφειοκρατικοῦ μηχανισμοῦ πού λέγεται σύγχρονο κράτος καί πού εἶναι ὀργανικός φορέας καί παραγωγός μιᾶς καλπάζουσας ἀνορθολογικότητας.⁴ Στούς κύκλους τῶν στελεχῶν του τό παλιό γραφειοκρατικό ἦθος (τοῦ ἀνώτερου κρατικοῦ λειτουργοῦ ἢ τοῦ ταπεινοῦ εὐσυνειδήτου ὑπαλλήλου) σπανίζει ὀλοένα περισσότερο. Τέτοιου εἶδους ἄνθρωποι λοιπόν πρέπει ν' ἀντιμετωπίσουν μιᾶ κοινωνία πού γίνεται ὀλο καί πιά ἀδιάφορη γιά τήν «πολιτικῆ» – δηλαδή γιά τήν τύχη τῆς ὡς κοινωνίας.

Τό ξεθύμασμα τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν συγκρούσεων

Ἐδῶ καί αἰῶνες, ἕνα ἀπό τὰ χαρακτηριστικά τῶν δυτικῶν χωρῶν ἦταν ἡ ὑπαρξη (οὐσιαστικά ἄγνωστη ὀπουδήποτε ἄλλοῦ στήν

4. Βλ. τὰ κείμενα πού ἀναφέρονται στή σημ. 2.

ιστορία) μιᾶς κοινωνικοπολιτικῆς δυναμικῆς, πού παρήγε συνεχῶς ρεύματα καί κινήματα τά ὁποῖα εἶχαν ὡς στόχο νά ἐπωμισθοῦν τήν κοινωνία καί πρότειναν τόσο κάποιες οὐσιώδεις ἀλλαγές στούς θεσμούς της ὅσο καί συγκεκριμένους προσανατολισμούς γιά τίς κοινωνικές δραστηριότητες – καί τά δύο αὐτά πηγαζαν ἀπό συστήματα πεποιθήσεων ἢ τουλάχιστον συνδέονταν μέ αὐτά («ιδεολογίες» κ.λπ.) καί, φυσικά, ἀντιπάλαιαν ἄλλες, ἀντίθετες τάσεις καί ρεύματα.

Ἐδῶ ὅμως καί τριάντα χρόνια παρακολουθοῦμε τήν ἐκ τῶν πραγμάτων ἐξαφάνιση αὐτῶν τῶν κινήματων. Στό «πολιτικό» μέ τή στενή ἔννοια ἐπίπεδο τά κόμματα, μεταμορφωμένα ἐξ ὀλοκλήρου σέ γραφειοκρατικές μηχανές, κερδίζουν ἀπλά καί μόνο τήν ἐκλογική ὑποστήριξη ἀπό τοὺς πολίτες, τοὺς ὁποῖους ἀδυνατοῦν πιά νά «κινητοποιήσουν», ὅ,τι κι ἂν μπορεῖ νά σημαίνει αὐτός ὁ ὅρος. Τά ἴδια αὐτά κόμματα πεθαίνουν ἀπό ἰδεολογική ἀσιτία, ἀναμασοῦν τροπάρια πού δέν τά πιστεύει πιά κανεὶς (σοσιαλιστές καί κομμουνιστές στή Δυτική Εὐρώπη) ἢ πάλι παρουνιάζουν ὡς «νέες θεωρίες» καί «νέες πολιτικές» διάφορες πεπαλαιωμένες προλήψεις (Θάτσερ, Ρήγκαν κ.λπ.)

Τά σημερινά συνδικάτα εἶναι ἀπλῶς ὁμάδες πίεσης πού ὑπερασπίζονται τά συντεχνιακά συμφέροντα τῶν μελῶν τους. Δέν πρόκειται ἀπλῶς γιά τή γνωστή γραφειοκρατικοποίηση τῶν συνδικάτων, τήν ὁποία ἔχω ἀναλύσει ἐδῶ καί πολλά χρόνια, χωρίς νά εἶμαι ὁ πρῶτος. Ἀπό τή μιὰ μεριά, δέν μποροῦμε κἀν πιά νά μιλάμε πραγματικά γιά στοιχειωδῶς «ἐνοποιημένη» συνδικαλιστική γραφειοκρατία, ἢ ὁποῖα ἐπιδιώκει τοὺς δικούς της ἀντικειμενικούς σκοπούς (ἀδιάφορο ποιούς)· ὁ μόνος στόχος αὐτῆς τῆς γραφειοκρατίας εἶναι ἡ αὐτοσυντήρησή της. Ἀπό τήν ἄλλη, δέν ἀρκεῖ πιά νά λέμε πῶς αὐτά τά συνδικάτα «προδίδουν» τά συμφέροντα τῶν ἐντολοδόχων τους ἢ ὅτι τά «παζαρεύουν» προσπαθώντας κυρίως νά ἀποφεύγουν τίς συγκρούσεις μέ τοὺς κεφαλαιοκράτες καί τή διαχειριστική γραφειοκρατία. Ἄν χρειαστεῖ, ἔρχονται πράγματι σέ σύγκρουση, ἀλλά προκειμένου νά ὑπερασπιστοῦν συντεχνιακά συμφέροντα καί μετατρέποντας τίς διά-

φορες κατηγορίες ἐργαζομένων σέ ἰσάριθμα λόμπι.

Τά μεγάλα κινήματα πού ταρακούνησαν τά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια τίς δυτικές κοινωνίες –οἱ νέοι, οἱ γυναῖκες, οἱ ἐθνικές καί πολιτιστικές μειονότητες, οἱ οἰκολόγοι– ὑπῆρξαν βέβαια (καί παραμένουν δυνητικά) σημαντικά ἀπό κάθε ἄποψη, καί θά ἦταν ἐπιπόλαιο νά θεωρήσουμε πῶς ὁ ρόλος τους τέλειωσε. Αὐτή τή στιγμή ὅμως, μετά τήν ὑποχώρησή τους, ἔχουν περιέλθει στήν κατάσταση ὁμάδων πού ὄχι μόνο εἶναι μειοψηφικές ἀλλά καί κατακερματισμένες, ἀνίκανες νά ἀρθρώσουν τοὺς στόχους καί τά μέσα τους μέ ὄρους καθολικούς, ἀντικειμενικά ἔγκυρους καί ἱκανοὺς νά κινητοποιήσουν κόσμο.

Τά κινήματα αὐτά τράνταξαν τόν δυτικό κόσμο, καί μάλιστα τόν ἄλλαξαν –ἀλλά ταυτόχρονα τόν ἔκαναν ἀκόμα πιό ἀβίωτο, φαινόμενο ἐντυπωσιακό, πού ὅμως δέν πρέπει νά μᾶς ξαφνιάζει. Κι αὐτό, διότι, ἐνῶ μπόρεσαν ν' ἀμφισβητήσουν ἔντονα τήν καθεστηκυῖα ἀταξία, δέν μπόρεσαν οὔτε θέλησαν νά ἀναλάβουν τό βάρος ἐνός θετικοῦ πολιτικοῦ σχεδίου. Τό προσωρινό σαφές ἀποτέλεσμα τῆς ὑποχώρησής τους ἦταν ἡ περαιτέρω ἐξάρθρωση τῶν κοινωνικῶν καθεστώτων, πού δέν συνοδεύτηκε ἀπό τήν ἐμφάνιση νέων καθολικῶν στόχων ἢ φορέων γιά τέτοιους στόχους. Τό πιό ἀκραῖο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ φαινομένου μᾶς τό παρέχουν τά πεπραγμένα τοῦ κινήματος ἀμφισβήτησης τῆς Γερμανίας, 300.000 διαδηλωτές ἐναντίον τῶν πυραύλων Πέρσιγκ· δεκάδες χιλιάδες διαδηλωτές στή Φραγκφούρτη ἐναντίον τῆς επέκτασης τοῦ ἀεροδρομίου –μά οὔτε ἓνας διαδηλωτής ἐναντίον τῆς ἐπιβολῆς τῆς στρατιωτικῆς τρομοκρατίας στήν Πολωνία. Ὁ κόσμος θέλει νά διαδηλώσει ἐναντίον τῶν βιολογικῶν κινδύνων τοῦ πολέμου ἢ τῆς καταστροφῆς ἐνός δάσους, ἀδιαφορεῖ ὅμως τελείως γιά τίς πολιτικές καί ἀνθρώπινες προεκτάσεις τῆς σημερινῆς παγκόσμιας κατάστασης.

Ἡ σημερινή «πολιτική» κοινωνία κατακερματίζεται ὅλο καί περισσότερο, κυριαρχεῖται ἀπό λόμπι κάθε εἴδους, τά ὁποῖα προκαλοῦν γενική τροχοπέδηση τοῦ συστήματος, γιατί τό καθένα ἀπ' αὐτά εἶναι σέ θέση νά παρεμποδίσει ἀποτελεσματικά κάθε

πολιτική που αντιτίθεται στα πραγματικά ή στα υποτιθέμενα συμφέροντα του: κανένα τους δεν έχει γενική πολιτική θέση, αλλά, και να είχαν, δεν θά μπορούσαν να τήν επιβάλουν.

Έκπαίδευση, κουλτούρα, αξίες

Τίθεται τό ερώτημα αν μπορούν ακόμα οι δυτικές κοινωνίες να κατασκευάσουν τό είδος εκείνο ατόμου που είναι απαραίτητο για τή συνέχιση τής λειτουργίας τους.

Τό πρώτο και κύριο εργαστήριο κατασκευής σύμμορφων προς τήν κοινωνία ατόμων είναι ή οικογένεια. Η κρίση τής σύγχρονης οικογένειας δεν έγκειται μόνο ούτε κυρίως στή στατιστική της διάλυση· τό βασικό είναι ό θρυμματισμός και ή αποσύνθεση τών παραδοσιακών ρόλων – άντρας, γυναίκα, γονείς, παιδιά– και ή συνέπειά τους: ό άμορφος άποπροσανατολισμός τών νέων γενεών. Όσα είπαμε προηγουμένως για τά κινήματα τών τελευταίων είκοσι χρόνων ισχύουν και για αυτόν τόν τομέα (αν και, στήν περίπτωση τής οικογένειας, ή διαδικασία χρονολογείται από πολύ παλιότερα. Έχει αρχίσει, προκειμένου για τίς πιό «έξελιγμένες» χώρες, έδω και τρία τέταρτα του αιώνα). Η αποσύνθεση τών παραδοσιακών ρόλων άντανακλά τή ροπή τών ατόμων προς τήν αυτόνομία και περιέχει σπέρματα χειραφέτησης. Έχω όμως έπισημάνει από παλιά τήν άμφισημία τών συνεπειών της.⁵ Όσο περνούν τά χρόνια, τόσο περισσότερο δικαιούμαστε ν' άμφιβάλλουμε κατά πόσον ή διαδικασία αυτή οδηγεί στήν εκκόλαψη νέων τρόπων ζωής και όχι στόν άποπροσανατολισμό και τήν άνομία.

Ένα κοινωνικό σύστημα όπου ό ρόλος τής οικογένειας περνά σέ δεύτερη μοίρα, ενώ ταυτόχρονα ενισχύεται ό ρόλος άλλων θεσμών άνατροφής και διάπλασης, δεν έχει τίποτα τό άδιανόητο. Πολλές αρχαϊκές φυλές, όπως άλλωστε και ή Σπάρτη, διαμόρφω-

5. «Η κρίση τής σύγχρονης κοινωνίας» (1965), στό *Σύγχρονος καπιταλισμός και επανάσταση*, δ.π. σσ. 363-379.

σαν τέτοια συστήματα. Στή Δύση, από μιά περίοδο και μετά, τόν ρόλο αυτόν τόν έπαιξε όλο και περισσότερο από τή μιά τό εκπαιδευτικό σύστημα και από τήν άλλη ή περιρρέουσα κουλτούρα –γενική και ειδική (τοπική: χωριό· ή δεμένη μέ τή δουλειά: έργοστάσιο κ.λπ.).

Τό δυτικό όμως εκπαιδευτικό σύστημα έχει μπει έδω και είκοσι χρόνια σέ φάση έπιταχυνόμενης διάλυσης.⁶ Υφίσταται κρίση περιεχομένου: τί μεταδίδεται, και τί πρέπει να μεταδίδεται, και μέ βάση ποιά κριτήρια; Δηλαδή: κρίση τών «προγραμμαμάτων» και κρίση του στόχου προς τόν όποιο καταρτίζονται τά προγράμματα. Διέρχεται επίσης κρίση τής εκπαιδευτικής σχέσης: ό παραδοσιακός τύπος τής άναντίρρητης αυθεντίας έχει γκρεμιστεί, και νέοι τύποι –ό δάσκαλος-συμμαθητής, για παράδειγμα– δεν καταφέρνουν ούτε να διαμορφωθούν, ούτε να αναγνωριστούν ούτε να διαδοθούν. Όμως όλες αυτές οι διαπιστώσεις θά παρέμεναν άφηρημένες αν δεν τίς συσχετίζαμε μέ τήν πιό έξοφθαλμη και έκτυφλωτική εκδήλωση τής κρίσης του εκπαιδευτικού συστήματος, που κανείς δεν τολμά καν να τήν αναφέρει. Ούτε οι μαθητές ούτε οι δάσκαλοι ενδιαφέρονται πιά γι' αυτό που συμβαίνει μέσα στό σχολείο σαν τέτοιο, και οι μετέχοντες δεν επενδύουν πιά στήν παιδεία ως παιδεία. Για τούς εκπαιδευτικούς έχει γίνει άγγαρεία προς τό ζήν, ενώ για τούς μαθητές, για τούς όποιους έχει πάψει να είναι τό μοναδικό άνοιγμα προς τόν έξωοικογενειακό κόσμο, και οι όποιοι δεν έχουν ακόμα τήν άπαιτούμενη ήλικία (ή ψυχική δομή) ώστε να μπορούν να τή δούν ως εργαλειακή επένδυση (όλοένα προβληματικότερης άλλωστε άποδοτικότητας), έχει καταντήσει μιά βαρετή ύποχρέωση. Μέ δυό λόγια, τό ζητούμενο είναι ή άπόκτηση ενός «χαρτιού» που θά έπιτρέπει τήν άσκηση ενός επαγγέλματος (έφόσον βρει κανείς δουλειά).

Θά μās άπαντήσουν ότι, στήν ουσία, πάντα έτσι ήταν. Όπως, Άλλά δεν είναι αυτό τό ζήτημα. Άλλοτε –έως πρόσφατα– όλες

6. «Η σπουδάζουσα νεολαία» (1963), αὐτ. σ. 334-350.

οί διαστάσεις του εκπαιδευτικού συστήματος (και οι αξίες στις οποίες παρέπεμπαν) ήταν αδιαμφισβήτητες· τώρα δέν είναι πιά.

Το νεαρό άτομο προέρχεται από μία παραπέουσα οικογένεια, συχνάζει –ή και όχι– σ' ένα σχολείο πού τό βλέπει σάν άγγαρεία. βρίσκει τέλος μπροστά σέ μία κοινωνία, στήν όποία όλες οι «αξίες» και οι «νόρμες» έχουν λίγο πολύ αντικατασταθει από τό «βιοτικό επίπεδο», τήν «οικονομική επιφάνεια», τίς άνέσεις και τήν κατανάλωση. Ούτε θρησκεία, ούτε «πολιτικές» ιδέες, ούτε κοινωνική αλληλεγγύη μέ κάποια τοπική ή έργασιακή κοινότητα, μέ κάποιους «ταξικούς συντρόφους». "Αν δέν περιθωριοποιηθει (ναρκωτικά, έγκληματικότητα, «χαρακτηρολογική» αστάθεια), τού μένει ή βασιλική όδός τής ιδιώτευσης, πού μπορεί άν θέλει νά τήν έμπλουτίσει μέ μία ή περισσότερες προσωπικές μανίες. Ζοϋμε στήν κοινωνία τών λόμπι και τών χόμπι.

Τό κλασικό εκπαιδευτικό σύστημα τρεφόταν, «έκ τών άνω», μέ τή ζωντανή κουλτούρα τής έποχής του. Τό ίδιο ισχύει για τό σημερινό –πρός μεγάλη του δυστυχία. Η σημερινή κουλτούρα γίνεται όλοένα περισσότερο ένα μείγμα «μοντερνιστικής» άπάτης και μουσειακότητας.⁷ Πάει καιρός πιά πού ό «μοντερνισμός», άραχνιασμένος, καλλιεργείται σάν αυτοσκοπός και έδράζεται συχνά σέ άπλές πλαστογραφίες πού γίνονται άποδεκτές μόνο και μόνο χάρη στόν νεοαναλφαβητισμό τού κοινού (τέτοια είναι, για παράδειγμα, ή περίπτωση τού θαυμασμού πού έκφράζει έδω και μερικά χρόνια τό «καλλιεργημένο» παριζιάνικο κοινό για σκηνοθεσίες πού έπαναλαμβάνουν, σέ άραιότερες δόσεις, τίς έπινοήσεις τού 1920). Η κουλτούρα τού παρελθόντος δέν είναι πιά ζωντανή μέσα στήν παράδοση αλλά αντικείμενο μουσειακής γνώσης, κοσμικής και τουριστικής περιέργειας, πού ρυθμίζεται από τίς μόδες. Σ' αυτό τό πεδίο επιβάλλεται παρά τήν κοινοτοπία

7. «Κοινωνικός μετασχηματισμός και πολιτιστική δημιουργία», *Sociologie et sociétés*, Μόντρεαλ, 1979· τώρα στό *Περιεχόμενο τού σοσιαλισμού*, έκδ. Ύψιλον. Βλ. επίσης, σήμερα, «Η έποχή τού γενικευμένου κομπορμισμοϋ», στό *Τά Σταυροδρόμια τού Λαβυρίνθου*, III: *Ο θρυμματισμένος κόσμος*, έκδ. Ύψιλον.

του, ό χαρακτηρισμός «άλεξανδρινισμός» (και μάλιστα αρχίζει νά γίνεται προσβλητικός για τούς 'Αλεξανδρινούς)· άκόμα περισσότερο δέ, δεδομένου ότι, στόν ίδιο τόν τομέα τού στοχασμοϋ, ή ιστορία, ό σχολιασμός και ή έρμηνεία αντικαθιστούν προοδευτικά τή δημιουργική σκέψη.

Η κατάρρευση τών παραστάσεων πού ή κοινωνία σχηματίζει για τόν έαυτό της

Δέν μπορεί νά ύπάρξει κοινωνία πού νά μήν είναι κάτι για τόν έαυτό της· πού νά μήν παριστᾶ τόν έαυτό της ως κάτι – πράγμα πού άποτελεί συνέπεια, τμήμα και διάσταση τού ότι ή κοινωνία πρέπει νά αυτοτεθει ως «κάτι».

Αυτό τό «κάτι» δέν είναι ούτε ένα άπλό συνηθισμένο «κατηγορημα», ούτε μία «άφομοίωση» σ' ένα όποιοδήποτε αντικείμενο, φυσικό ή άλλο. Η κοινωνία θέτει τόν έαυτό της θεωρώντας πώς είναι κάτι, ένας ξεχωριστός και ανεπανάληπτος έαυτός, κατονομασμένος (έντοπίσιμος) αλλά κατά τά άλλα «άπροσδιόριστος» (μέ τή φυσική ή τή λογική έννοια τού όρου)· πράγματι, τίθεται ως ύπερφυσική ούσία, ή όποία όμως είναι άρκετά έντοπίσιμη, λεπτομερής, ικανή νά ανα-παρασταθει χάρη σέ «κατηγορήματα» πού άποτελοϋν τό αντίκρισμα τών φαντασιακών σημασιών οι όποιες δίνουν στήν κοινωνία –και στή συγκεκριμένη κοινωνία– τή συνοχή της. Η κοινωνία δέν θεωρεί ποτέ «τόν έαυτό της» σάν συλλογή άπό φθαρτά και αντικαταστάσιμα άτομα πού ζοϋν σέ κάποιο έδαφος, μιλοϋν μία γλώσσα, τηροϋν «έξωτερικά» κάποια έθιμα. Τό αντίθετο: αυτά τά άτομα «άνήκουν» σ' αυτή τήν κοινωνία έπειδή μετέχουν στις κοινωνικές φαντασιακές σημασίες της, στις «νόρμες», στις «αξίες», στούς «μύθους», στις «παραστάσεις», στα «προτάγματα», στις «παραδόσεις» της κ.λπ. και επειδή θέλουν και αυτά (είτε τό ξέρουν είτε όχι) νά άνήκουν σ' αυτή τήν κοινωνία και νά τή διαωνίζουν. Όλα αυτά άποτελοϋν προφανώς τμήμα τής θέσμησης τής κοινωνίας γενικά –και τής θεωρούμενης εκάστοτε κοινωνίας. Τά άτομα είναι οι

μόνοι «πραγματικοί» ή «συγκεκριμένοι» φορείς της, έτσι όπως διαπλάστηκαν, κατασκευάστηκαν από τους θεσμούς –δηλαδή από άλλα άτομα, που και αυτά ήταν φορείς των ίδιων θεσμών και των σχετικών τους σημασιών.

Πράγμα που σημαίνει ότι κάθε άτομο οφείλει να είναι φορέας, «κατά την χρείαν ικανώς», αυτής της αυτοπαράστασης της κοινωνίας. Πρόκειται για μία ζωτική προϋπόθεση για την ψυχική ύπαρξη του μεμονωμένου ατόμου. Έκτός απ' αυτό όμως (και πολύ πιο σημαντικό για τη σημερινή κατάσταση), αποτελεί ζωτική προϋπόθεση και για την ύπαρξη της ίδιας της κοινωνίας. Τό «είμαι κάτι» του ατόμου –Αθηναίος πολίτης, Φλωρεντίνος έμπορος ή οποιοσδήποτε άλλος–, που για τον ίδιο καλύπτει την ψυχική Αβυσσο πάνω από την όποια ζει, δεν μπορεί να έντοπιστεί και κυρίως δεν αποκτά νόημα και περιεχόμενο παρά μόνον ως αναφορά στις φαντασιακές σημασίες και στη συγκρότηση του κόσμου (φυσικού και κοινωνικού) που έχει δημιουργήσει ή κοινωνία. Η προσπάθεια του ατόμου να είναι Χ ή να παραμείνει Χ είναι, έξ αυτου τούτου, προσπάθεια να κάνει τη θέσμιση της κοινωνίας να υπάρχει και να ζει. Μέσ' από τά άτομα ή κοινωνία πραγματώνεται και ανακλᾶται κατά συμπληρωματικά μέρη, τά όποια δεν μπορούν να πραγματωθούν και να ανακλαστούν παρά μόνο πραγματώνοντάς την και ανακλώντας την. Η κρίση, των σημερινών δυτικών κοινωνιών μπορεί, κατ' έξοχήν, να γίνει κατανοητή σέ σχέση μέ αυτήν τη διάσταση: μέ την κατάρρευση των παραστάσεων που ή κοινωνία σχηματίζει για τον έαυτο της, μέ τό γεγονός ότι οί κοινωνίες δεν μπορούν πιά να αυτοτεθούν ως «κάτι» (παρά μόνο μέ έξωτερικό και περιγραφικό τρόπο) –επιπλέον αυτό, ως τό όποιο αυτότίθενται, θρυμματίζεται, ισοπεδώνεται, αδειάζει, αυτοαναιρείται. Αυτός είναι άπλως ένας άλλος τρόπος για να πούμε πώς υπάρχει κρίση των κοινωνικών φαντασιακών σημασιών, πώς οί κοινωνικές φαντασιακές σημασίες δεν παρέχουν πιά στά άτομα τίς νόρμες, τίς αξίες, τίς αναφορές, τά κίνητρα, που θά τούς επέτρεπαν να κάνουν την κοινωνία να λειτουργήσει και συνάμα να κρατηθούν τά ίδια, όσο γίνεται, σέ μία

βιώσιμη «ίσορροπία» (στήν «τετριμμένη δυστυχία» που ό Φρόνυτ άντιπαράθετε στή «νευρωτική έξαθλίωση»).

Διευκρινίζω προκειμένου να αποφύγω τίς (άναπόφευκτες) παρεξηγήσεις ή τίς σοφιστείες: δεν λέω πώς οί αρχαίες κοινωνίες πρόσφεραν στους ανθρώπους την «ευτυχία» ή την «αλήθεια» –ούτε ότι οί ψευδαισθήσεις τους άξιζαν περισσότερο από τίς ψευδαισθήσεις, ή την άπουσία ψευδαισθήσεων, της σημερινής κοινωνίας. Τοποθετούμαι σέ μία μή πραγματολογική σκοπιά, ή όποια έξετάζει τίς προϋποθέσεις κατασκευής κοινωνικών ατόμων που θά μπορούν να κάνουν να λειτουργήσει και να αναπαραχθεί ή κοινωνία που τά έκανε να υπάρχουν. Από αυτήν τη σκοπιά, ή ισχύς (Gelten) των κοινωνικών φαντασιακών σημασιών αποτελεί όρο εκ των ών ουκ άνευ για την ύπαρξη μιās κοινωνίας. Άντίστοιχα, θά ήταν λάθος να πούμε πώς ή κρίση των κοινωνικών φαντασιακών σημασιών στον σύγχρονο κόσμο σημαίνει, πολύ άπλά, μία άπο-αλλοτρίωση, μιάν άποδέσμευση, ένα «άνοιγμα» της κοινωνίας προς την ίδια της την άμφισβήτηση. Για να επέλθει ένα τέτοιο «άνοιγμα», πρέπει πρώτα πρώτα ή κοινωνία να είναι κάτι άλλο από μιάν άπλη συλλογή ατόμων που έχουν έξομοιωθεί και όμοιογενοποιηθεί έξωτερικά. Η κοινωνία δεν μπορεί ν' άνοιχτεί θέτοντας τον έαυτο της υπό άμφισβήτηση παρά μόνο εάν, μέσα σ' αυτό και απ' αυτή την άμφισβήτηση εκδηλώνεται και πάλι ως κοινωνία· μέ άλλα λόγια, μόνο εάν ή κοινωνικότητα ως τέτοια (έξάλλου και ή ιστορικότητα σαν τέτοια) καταδηλωθεί και τεθεί θετικά ως κάτι που τό γεγονός της ύπαρξής του (τό Das-sein) δεν άμφισβητείται, έστω και άν άμφισβητούνται τά κατηγορήματά του (τό Was-sein).

Κι εκείνο που άκριβώς βρίσκεται σήμερα σέ κρίση είναι ή κοινωνία ως τέτοια για τον σύγχρονο άνθρωπο.⁸ Παρευρισκόμαστε παραδόξως, σέ μία υπερχοινωνικοποίηση (έξωτερική, που άφορᾶ τά γεγονότα) της ζωής και των δραστηριοτήτων των ανθρώ-

8. Όσο για τη ρωσική κοινωνία, βλ. Μπροστά στον πόλεμο, ό.π., κεφάλαιο IV.

πων και ταυτόχρονα σέ μιάν «ἀπόρριψη» τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τῶν ἄλλων, τοῦ ἀναγκαίου χαρακτήρα τῆς θέσμησης κ.λπ. Ἡ πολεμική κραυγή τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, «τό Κράτος εἶναι τό κακό», ἔχει γίνει σήμερα: «ἡ κοινωνία εἶναι τό κακό». Δέν μιλῶ ἐδῶ γιά τούς συγκεχυμένους ψευδοφιλοσόφους τῆς ἐποχῆς μας (πού ἄλλωστε ἐκφράζουν σέ αὐτό τό σημείο, χωρίς νά τό ξέρουν, ἕνα ἱστορικό φαινόμενο πού τούς ξεπερνᾷ κατά πολύ), ἀλλά γιά τό ὄλοένα πιό τυπικό «ὑποκειμενικό βίωμα» τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας. Πρόκειται γιά τό ἄκρον ἄωτο τοῦ φαινομένου πού ἀνέλυσα πρὶν ἀπό εἴκοσι χρόνια ὡς ἰδιωτικοποίηση στίς μοντέρνες κοινωνίες, καί τοῦ ὁποίου ὀρισμένες πρόσφατες ἀναλύσεις περιέγραψαν ἄλλες πλευρές ὀνομάζοντάς τες «ναρκισισμό». Ἐξ ἀφῆσουμε αὐτή τήν πλευρά, πού μπορεῖ νά δώσει τό ἔναυσμα γιά εὐκολες διαμάχες, καί ἄς θέσουμε ὡμά τό ἐξῆς ἐρώτημα: ὁ σύγχρονος ἀνθρώπος θέλει τήν κοινωνία στήν ὁποία ζεῖ; Θέλει μιάν ἄλλη; Θέλει, γενικά, κάποια κοινωνία; Ἡ ἀπάντηση διαβάζεται στίς πράξεις, καί στήν ἀπουσία πράξεων. Ὁ σύγχρονος ἀνθρώπος συμπεριφέρεται ὡς ἐάν ἡ ὑπαρξη τῆς κοινωνίας νά ἦταν μιᾶ ἀπαίσια ἀγγαρεία πού μοιραία κακοδαιμονία τόν ἐμποδίζει ν' ἀποφύγει. (Τό ὅτι αὐτό ἀποτελεῖ τήν πιό γελοιωδῶς παιδαριώδη ψευδαίσθηση προφανῶς δέν ἀλλάζει τίποτα στά γεγονότα). Ὁ τυπικός σύγχρονος ἀνθρώπος ἀντιδρᾷ, σάν νά ὑφίσταται τήν κοινωνία, στήν ὁποία, ἐξάλλου (μέ τή μορφή τοῦ Κράτους, ἢ τῶν ἄλλων), εἶναι πάντα ἔτοιμος νά ἀποδώσει ὅλα τά βάσανά του καί νά ὑποβάλλει – ταυτόχρονα – αἰτήματα βοήθειας ἢ «ἐπίλυσης τῶν προβλημάτων» του. Δέν ἐμφορεῖται πιά ἀπό κανένα πρόταγμα σχετικό μέ τήν κοινωνία – οὔτε πρόταγμα μετασχηματισμοῦ τῆς, οὔτε κἀν πρόταγμα γιά τή διατήρηση/ἀναπαραγωγή τῆς. Δέν ἀποδέχεται πιά τίς κοινωνικές σχέσεις, μέσα στίς ὁποῖες νιώθει παγιδευμένος. Τίς ἀναπαράγει μονάχα στό μέτρο πού δέν μπορεῖ νά κάνει ἄλλιῶς. Οἱ Ἀθηναῖοι ἢ οἱ Ρωμαῖοι ἤθελαν νά εἶναι (καί πολύ ρητά μάλιστα) Ἀθηναῖοι ἢ Ρωμαῖοι· οἱ παλιοί προλετάριοι ἔπαιναν νά εἶναι μιᾶ ἀπλή πρώτη ὕλη πρὸς ἐκμετάλλευση, ἀπό τή στιγμή

πού ἤθελαν νά γίνουν ἄλλο ἀπ' αὐτό πού τούς ἐπέβαλλε τό καθεστῶς – καί αὐτό τό «ἄλλο» ἦταν γι' αὐτούς ἕνα συλλογικό ὄραμα. Ποιάς θά μποροῦσε λοιπόν νά πει τί θέλει νά εἶναι ὁ ἀνθρώπος τῆς ἐποχῆς μας; Ἐξ περάσουμε ἀπό τά ἄτομα στό σύνολο: ἡ παροῦσα κοινωνία δέν θέλει τόν ἑαυτό τῆς ὡς κοινωνία, ἀπλῶς τόν ὑπομένει. Καί δέν θέλει τόν ἑαυτό τῆς, ἐπειδή δέν μπορεῖ οὔτε νά διατηρήσει ἢ νά φτιάξει μιᾶ παράσταση τοῦ ἑαυτοῦ τῆς πού νά μπορεῖ νά τήν ἐπικροτήσει καί νά τῆς δώσει ἀξία, οὔτε νά παραγάγει ἕνα πρόταγμα κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ στό ὁποῖο νά μπορεῖ νά προσχωρήσει καί γιά τό ὁποῖο νά θέλει νά παλέψει.

Ἄνάλογη κατάρρευση ὑφίσταται καί ἡ ἄλλη διάσταση τῆς αὐτοπαράστασης τῆς κοινωνίας: ἡ ἱστορικότητα, ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖον ἡ κοινωνία ἀναφέρεται στή χρονικότητά τῆς, ἡ σχέση τῆς μέ τό παρελθόν καί τό μέλλον τῆς.

Ὡς πρὸς τό παρελθόν θά ἀρκεστῶ ἐδῶ νά ὑπογραμμίσω τόν παράδοξο τρόπο μέ τόν ὁποῖον ἡ σύγχρονη κοινωνία βιώνει τή σχέση τῆς μέ τήν «παράδοση» καί τείνει μέ τόν τρόπο αὐτό, στήν πραγματικότητα, νά τήν καταργήσει. Πρόκειται γιά τή συνύπαρξη μιᾶς ὑπερπληροφόρησης καί μιᾶς οὐσιαστικῆς ἀγνοίας καί ἀδιαφορίας. Ἡ συλλογή τῶν πληροφοριῶν καί τῶν ἀντικειμένων (πού ποτέ ὡς τώρα δέν εἶχε λάβει τέτοιες διαστάσεις) συμβαδίζει μέ τήν ἐξουδετέρωση τοῦ παρελθόντος: ἀντικείμενο γνώσης γιά ὀρισμένους, τουριστικῆς περιέργειας ἢ χόμπι γιά ἄλλους, τό παρελθόν δέν εἶναι πηγὴ καί ρίζα γιά κανέναν. Θαρρεῖς καί εἶναι ἀδύνατο νά σταθεῖ κανεὶς ὀρθῶς μπροστά στό παρελθόν, θαρρεῖς καί δέν εἶναι δυνατὸ νά βγεῖ ἀπὸ τό παράλογο δίλημμα: δουλικὴ μίμηση ἢ ἄρνηση γιά τήν ἄρνηση, παρά μόνο μέ τήν ἀδιαφορία. Ἡ ἐποχή, οὔτε «παραδοσιοκρατικὴ» οὔτε δημιουργικὴ καί ἐπαναστατικὴ (παρά τά σχετικὰ παραμύθια πού ἡ ἴδια διαδίδει), βιώνει τή σχέση τῆς μέ τό παρελθόν μ' ἕναν τρόπο πού, ὅπως ἴσως ποτε, ἀποτελεῖ ἱστορικὴ καινοτομία: τόν τρόπο τῆς πιό ριζικῆς ἐξωτερικότητος.

Γιὰ πολὺν καιρὸ μπόρεσε ἡ ἴδια νά πιστεύει – καί ὑπῆρξαν

πολλοί πού τό πίστεψαν— πώς αὐτή ἢ παράξενη κατάργηση τῆς σχέσης μέ τό παρελθόν ὀφειλόταν σέ μιὰ νέα καί ἔντονη σχέση πού εἶχε ἐγκαθιδρύσει ἀναφορικά μέ τό μέλλον τῆς κοινωνίας. Ὁ Μάρξ, ὡς ραψωδός τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς, ἀπό τή μιὰ, καί ἡ πραγματικότητα (μιὰ ὀρισμένη πραγματικότητα) τῆς ἀμερικανικῆς κοινωνίας, ἀπό τήν ἄλλη, συναντιόνταν ἐδῶ. Ἡ ἔντονη ἐνασχόληση μέ τό μέλλον, ἡ ἐπικέντρωση στό προτάγματα μετασχηματισμοῦ, οἱ ἀλλοιώσεις πού παρήγε τό μοντέρνο πνεῦμα, σήμαιναν (καί δικαιολογοῦσαν) μιὰ ριζική ρήξη μέ τό παρελθόν. *History is bunk* (ἡ ἱστορία εἶναι ἀρλούμπα), ἔλεγε ὁ Χένρυ Φόρντ· τό Μοντέλο Τ, προφανῶς, δέν ἦταν.

Αὐτό ἴσχυε γιά ἕνα διάστημα (καί μένει νά διερευνηθεῖ, πράγμα πού δέν μπορῶ νά κάνω ἐδῶ). Δέν ἰσχύει πιά. Γιά τήν οὐσιαστική κουλτούρα, ἡ ἐποχή τῆς μεγάλης μοντέρνας δημιουργικότητος ἔφτασε στό τέρας της γύρω στό 1930⁹.

Πῶς λοιπόν εἶχε δεῖ τό μέλλον της αὐτή ἢ κοινωνία; Ἄλλες κοινωνίες πρὶν ἀπ' αὐτήν εἶχαν δεῖ τό δικό τους μέλλον ὡς ἀτέρμονα ἐπανάληψη ἢ ὡς ἀναμονή τῆς πραγμάτωσης μιᾶς μυθικῆς Ἐπαγγελίας. Αὐτή τό ἔζησε μέσ' ἀπό τήν ἰδεολογία τῆς «προόδου» —πού εἶτε θά ἦταν συνεχῆς καί βαθμιαία (φιλελευθερισμός) εἶτε θά ὀδηγοῦσε, μ' ἕνα ἀπότομο ἄλλα, σ' ἕναν ποιοτικό μετασχηματισμό (μαρξισμός/ἀναρχισμός).

Στήν πραγματικότητα, καί οἱ δύο παραλλαγές (κοινός τόπος καί «ἐπαναστάτικος» προοδευτισμός) ἐγγράφονταν στήν ἴδια σφαιρική ἐρμηνεία τῆς Ἱστορίας. Σύμφωνα μέ αὐτήν, ἡ «πρόοδος» ἦταν «μοιραία» (αὐτή ἦταν ἐπίσης ἡ ρητή θέση τοῦ Μάρξ καί ἡ ὑπόρρητη ἀπαίτηση, ὥστε νά ἔχει νόημα τό σύνολο τοῦ ἔργου του). Βαθύτερα, ἔπρεπε ἐπίσης ἡ Ἱστορία νά «ἔχει νόημα» (ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, ὁ ρόλος τῆς ἰουδαιοχριστιανικῆς κληρονομίας ὑπῆρξε ἀπροφασιστικός· ἡ θέση της, ὅμως, εἶναι ἐπίσης ὁμοούσια μέ τήν κυρίαρχη ἑλληνοδυτική φιλοσοφική θέση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία στό κέντρο βρίσκεται ὁ λόγος, πού ἔγινε Λόγος

9. Βλ. τό κείμενο πού ἀναφέρεται στή σμ. 7.

[*Raison*] καί μάλιστα Θεῖος Λόγος). Λίγο ἐνδιαφέρει ἂν αὐτό τό «νόημα» μεταφράστηκε ὡς «πρόοδος» (καί ὄχι πιά ὡς «δοκιμασία», γιά παράδειγμα) καί τελικά μετατράπηκε σέ ἄφθονα κουνιστά ἀργύρια, σέ συσσώρευση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί «ἄνοδο τοῦ βιοτικῆς ἐπιπέδου». ¹⁰

Ἡ παράσταση αὐτή (πού, ὡς γνωστόν, εἶχε ἐπικριθεῖ ἤδη ἀπό τόν 19ο αἰώνα) κλονίστηκε συθέμελα ἀπό τόν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, καί στή συνέχεια ἀπό τόν φασισμό, τόν ναζισμό καί τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ὁ ἐξοβελισμός τοῦ ναζισμοῦ, ἡ φάση μεγέθυνσης τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας καί ἡ ἀποαποικιοποίηση τῆς χάρισαν ἕνα τέταρτο τοῦ αἰῶνα πρόσθετη ζωή. Διέθετε δέ κι ἕνα ἄλλο στήριγμα: ἐπέτρεπε στούς Δυτικούς νά παραμένουν τυφλοί μπροστά στό γεγονός ὅτι ἡ «κατατρόπωση τοῦ ναζισμοῦ» εἶχε συνοδευτεῖ ἀπό τή σταθεροποίηση καί τή σημαντική ἐξάπλωση τοῦ κομμουνιστικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Ὁ μοιραῖος χαρακτήρας τῆς προόδου ἐπέτρεπε ν' ἀντιμετωπίζεται ὁ κομμουνισμός —ἢ τά ἀντιπαθέστερα γνωρίσματά του— ὡς «παροδικό» φαινόμενο, καί νά προσδοκᾶται ἡ ἀναπόδραστη «φιλελευθεροποίηση» τοῦ καθεστῶτος, πού τά δυτικά κράτη ἦταν καί παραμένουν ἔτοιμα νά χρηματοδοτήσουν.

Τό ὀριστικό ξύπνημα ἄργησε — ἀλλά ἦταν ἀπότομο. Οἱ πρόσφατα χειραφετημένες ἀποικίες δέν σαγηνεύονταν ἀπό τά θέλητρα τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Ὁ *homo oeconomicus* ἀργοῦσε νά κάνει τήν ἐμφάνισή του· κι ὅταν ἐμφανίζόταν, ὅπως σέ πολλές χῶρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, καταδίκαιζε τή μεγάλη πλειονότητα τῶν ἀδερφῶν του στή φριχτότερη ἐξαθλίωση, ὑπό τήν προστασία στρατιωτικῶν καί βασιανιστῶν ἐκπαιδευμένων ἐπὶ τούτου ἀπό τή «μεγαλύτερη δημοκρατία τοῦ κόσμου». Ἡ κρίση τοῦ περιβάλλοντος καί ἡ προοπτική τῆς «μηδενικῆς μεγέθυνσης» ἦρθαν νά ὑπονομεύσουν ἐκ τῶν ἔξω τήν παράσταση τοῦ μέλλοντος ὡς

10. Βλ. «Σκέψεις γιά τήν ἀνάπτυξη καί τήν ὀρθολογικότητα», στό C. Mendes (ἐπιμ.), *Le Mythe du développement*, Παρίσι, Le Seuil, 1977, σσ. 205-240. (Τώρα στό *Τά Σταυροδρόμια τοῦ Λαβυρίνθου*, II: «Οἱ χῶροι τοῦ ἀνθρώπου») ἐκδ. Ἰψίλον.

μιᾶς ἐπ' ἄοριστον ἐκθετικῆς μεγέθυνσης – ὧσπου τὰ σὸκ τοῦ πετρελαίου καὶ ὁ πληθωρισμός, πού ἀνθίστατο σέ ὅλα τὰ φάρμακα, τὴν ὑπονόμειυσαν ἐκ τῶν ἔσω. Ὁ δυτικός ἄνθρωπος γιὰ πολὺν καιρὸ κοίταζε τοὺς ἀγρίους σάν ἐθνογραφικὰ ἀξιοπεριέργα, καὶ τίς προγενέστερες φάσεις τῆς ἱστορίας σάν στάδια τῆς πορείας πρὸς τὴν παρούσα εὐδαιμονία· ἀγνοοῦσε ὅτι ἐξακόσια ἑκατομμύρια Ἴνδοί, χωρὶς νὰ τοὺς ἀναγκάζει κανεὶς, συνεχίζουν νὰ ζοῦν σ' ἓνα ἄκαμπτο καθεστῶς κάστας (ἀσκώντας ταυτόχρονα τὸν «κοινοβουλευτισμό» καὶ κατασκευάζοντας πυρηνικὴ βόμβα). Τὰ κατορθώματα τοῦ Ἰντὶ Ἀμίν καὶ τοῦ Μποκάσα στὴν Ἀφρική· ἡ ἰσλαμικὴ ἔκρηξη στό Ἰράν· οἱ περιπέτειες τοῦ κινεζικοῦ καθεστώτος· οἱ σφαγές τῆς Καμπότζης καὶ οἱ boat-people τοῦ Βιετνάμ κατάφεραν πάντως τελικὰ νὰ κλονίσουν τὴ βεβαιότητά του ὅτι ἀντιπροσώπευε τὴν πραγμάτωση τῆς ἐγγενοῦς ὀλοκλήρωσης τοῦ συνόλου τῆς ἀνθρωπότητας. Ἄν εἶχε καταλάβει κάτι ἀπ' ὅσα συμβαίνουν στὴ Ρωσία καὶ στίς χῶρες πού ἔχει ὑποδουλώσει, ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ στό Ἀφγανιστάν, ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση στρατιωτικῆς δικτατορίας στὴ «σοσιαλιστικὴ» καὶ «λαϊκὴ» Πολωνία, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει ἀντιληφθεῖ ὅτι ἡ κοινωνία στὴν ὁποία ζεῖ ἀποτελεῖ μιὰν ἐξαιρετικὰ ἀπίθανη ἐξαίρεση στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, ἀλλὰ καὶ στὴ σημερινή της γεωγραφία.

Αὐτὴ ἡ νέα ἀμφισβήτηση τοῦ φαινομενικοῦ «οἰκουμενισμοῦ» τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ δέν μποροῦσε νὰ μὴν ἀσκήσει μιὰ ἐπίδραση ἐξ ἐπιστροφῆς στὴν αὐτοπαράσταση αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ στὴν εἰκόνα πού σχημάτιζε γιὰ τὸ μέλλον του. Ἡ φύση αὐτῆς τῆς ἐπίδρασης δέν ἦταν καθορισμένη ἐκ τῶν προτέρων. Ὁ δυτικός πολιτισμός θὰ μποροῦσε νὰ βρεῖ στὴν ἀμφισβήτηση αὐτὴ τὰ κίνητρα γιὰ νὰ ὑποστηρίξει πιὸ σταθερὰ τίς ἀξίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες διατείνεται ἀκόμα ὅτι ἐμφορεῖται. Ἄντί γι' αὐτό, φαίνεται πὼς χάνει, μέσα ἀπ' αὐτὴ τὴν κρίση, τὴν αὐτοεπιβεβαίωση πού γύρευε στὸν ἐξωτερικὸ του χῶρο. Ὅλα συμβαίνουν θαρρεῖς καὶ ἡ ἀνακάλυψη ἀπὸ τίς δυτικὲς κοινωνίες τῆς ἱστορικῆς τους ιδιαιτερότητας ὀλοκληρώνει, ἐξαιτίας ἑνός περιέργου φαινομένου ἀρνητικῆς ἀντήρησης, κλονίζει συθέμελα ὅ,τι μπόρεσαν καὶ

θέλησαν αὐτές οἱ κοινωνίες νὰ εἶναι, καί, ἀκόμη περισσότερο, τὴ θέλησή τους νὰ ξέρουν τί θέλουν νὰ γίνουν στό μέλλον^α.

α. [1995] Ἡ εἴσοδος τῆς καπιταλιστικῆς οικονομίας σέ φάση μεγέθυνσης, ἐδῶ καὶ δύο χρόνια, δέν τροποποιεῖ οὐσιαστικὰ τὴν ἀνάληψη πού προηγήθηκε. Ἡ μέτρια αὐτὴ μεγέθυνση, ἄλλωστε, συντελεῖται ἐνῶ στό βάθος συμβαίνουν νέες ἐξελίξεις, μέ βαριές συνέπειες. Ἐδῶ καὶ δεκαπέντε χρόνια, ἡ βαθιὰ νοητικὴ ὀπισθοδρόμηση τῶν διευθυνουσῶν τάξεων καὶ τοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ, πού ὀδήγησε στὴ «φιλελευθεροποίηση» μέχρις ἐσχάτων τῆς οικονομίας (ἡρωικοὶ πρωταγωνιστές τῆς ὁποίας ἠπῆρξαν στὴ Γαλλία οἱ «σοσιαλιστές»), καὶ ἡ ὄλο καὶ περισσότερο ἐξαπλούμενη παγκοσμιοποίηση τῆς παραγωγῆς καὶ τῶν συναλλαγῶν, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπώλεια τοῦ ἐλέγχου τῶν ἐθνικῶν οικονομιῶν ἀπὸ τὰ ἀνίστοιχα κράτη. Συνοδεύτηκαν, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ἀπὸ μιὰ ἔκρηξη τῆς κερδοσκοπίας πού μετατρέπει κάθε μέρα περισσότερο τὴν καπιταλιστικὴν οἰκονομία σέ καζίνο. Σέ αὐτές τίς συνθήκες, ἀκόμα καὶ μιὰ ἐπιστροφή σέ κεῖναιανές πολιτικές, πού προϋποθέτουν τὸν ἔλεγχο τοῦ κράτους στίς ἐξωτερικὲς συναλλαγές καὶ στίς νομισματικὲς καὶ πιστωτικὲς πολιτικὲς, δέν θὰ ἔφερεν μεγάλα ἀποτελέσματα. Βλ. ἐπίσης τὸ Ὑστερόγραφο στό «Ἀποσάθρωση τῆς Δύσης», πιὸ κάτω, σ. 107.